

ТИТУЛИ ЖЕРЦІВ ВИДУ $s(t)m$ В ТИТУЛАТУРАХ ЧИНОВНИКІВ ДАВНЬОГО ЦАРСТВА

Романова О. О.

Від самого початку розвитку єгиптології дослідників цікавила проблема устрою давньоєгипетської системи управління. Особливо зріс інтерес до адміністративної структури стародавнього Єгипту, в тому числі доби Давнього Царства у другій половині ХХ століття. На цей час єгиптологія зібрала значний корпус першоджерел, який дозволив проводити дослідження в галузі цієї проблематики. Зокрема, дослідження єгипетської системи титулів та рангів, як і основні складові адміністративної структури, були розглянуті в роботах У. Хелька [Helck 1954], К. Бера [Baer 1960], Н. Канаваті [Kanawati 1977; Kanawati 1980] та Н. Страдвіга [Strudwick 1985]. Але для створення повної картини уявлень про те, якою була структура адміністративної системи та ті її підрозділи, які були задіяні у сфері культового служіння (з точки зору сучасної людини це – жерці), потрібне попереднє детальне дослідження окремих титулів. Завданням даної наукової розвідки поставлено комплексний аналіз джерел доби Давнього Царства, в яких згадується титул *se(me)m* для визначення ролі жерців цього виду в системі рангової ієрархії цього періоду. Окремі думки про коло його обов'язків, його роль в ритуалі та про його значення в адміністративній системі в свій час висловлювались в роботах низки дослідників – зведену бібліографію проблеми див. у покажчику Д. Джонса [Jones 2000, II, 885 [3241]]. Але, нажаль, проблема місця цього виду жерців в адміністративній структурі не ставилась за об'єкт окремого дослідження. Варто зауважити, що за останні роки в науковий обіг була введена значна кількість нових джерел в яких згадується даний титул, що зумовлює потребу ревізування усталених поглядів, а по-друге, завданнями, які ставить гуманітарна наука перед сучасним дослідником, є коректне застосування методик опрацювання джерел. Так, огляд всього комплексу джерел Давнього Царства, в яких згадано цей титул, змушує до висновку, що сам термін *se(me)m* застосовується в декількох контекстах, які потрібно розрізняти, і саме виходячи з цього розрізнення, потрібно вибудовувати типологію джерел. По перше, варто розділяти всі наявні джерела за місцем їх походження:

частина цих написів походить з храмової декорації, а частина – з приватних гробниць. Згадки про *se(me)miv* в храмах царів можуть слугувати за джерело інформації для визначення ролі цього виду жерців в царському заупокійному ритуалі, але для визначення позицій жерців *se(me)miv* в ранговій ієрархії ці матеріали можуть використовуватись лише з певними застереженнями, оскільки в кожному конкретному випадку необхідно визначити, про що йдеться: про ритуальну роль окремої особи в церемонії, що зображена, чи про посаду цієї особи. Окрім того, вся сукупність матеріалів, які походять з монументальних поховань приватних осіб, також змушує до висновку про неоднорідність призначення цих написів та пов'язаних з ними зображень, що також потрібно враховувати.

Основою підходу, на якому ґрунтується дане дослідження, був розподіл між тими згадками титулів *se(me)m*, які зустрічаються в титулатурі господаря гробниці, та тими згадками про *se(me)miv*, що відносяться до титулатур його родичів та залежних осіб. Підставою для такого підходу послужили якісно відмінні принципи, за якими самі єгиптяни представляли господаря гробниці та інших персонажів як засобами тесту, так і засобами зображення. Господар гробниці – це великий чиновник, реальна особа, яка жила в дійсності і титулатура якої відображає його позиції в адміністративній, в першу чергу, ранговій ієрархії. Інші персонажі включались до зображальної програми монументального поховального комплексу лише в тому випадку, коли вони становили певний інтерес для самого господаря поховання [Большаков 2001, 210–211], і в цьому випадку єгипетська гробниця та її зображення може суміщати два підходи до зображення – на одній і тій же сцені могли бути представлені як реальні особи, які існували в дійсності, так і абстрактні персонажі, присутність яких в даній сцені продиктована необхідністю ідеологічної програми гробниці. Що стосується жерців – *se(me)miv*, які зображені в гробничних сценах, переважно в сценах ритуалів, то тут дослідники стикаються саме з останніми. Зображення менших персонажів, підписані титулом *se(me)m*, зустрічаються в декорації гробниць в поодиноких випадках, і якщо вони тут присутні, то це будуть зображення абстрактних жерців, які виконують ритуал, а напис *se(me)m* в цих випадках має засвідчувати саме їх ритуальну роль, але не є титулом реального жерця. Такий же висновок впливає і щодо зображень жерців *herigebiv* в ритуальних сценах приватних

монументальних поховань [Романова 2004, 471–481]. Обидва ці титули під зображеннями менших персонажів можна використовувати для дослідження канону зображень та ідеологічної програми гробниці, але не для дослідження адміністративної структури чи організації тих її підрозділів, які задіяні в службах в храмах. Порівнювати титули цих персонажів з титулатурами власників гробниці є методично некоректно, і титули *se(m)e(m)* персонажів, які зображені в гробничних сценах, в даному дослідженні до уваги не беруться.

Нажаль, точно окреслити коло обов'язків жрецької служби цього виду за доби Давнього Царства не легко, бо джерельна база, яка є в розпорядженні сучасних дослідників, не настільки інформативна, єгиптяни не залишили нам детального текстового пояснення щодо обов'язків, які мав виконувати жрець *se(m)e(m)*. Етимологія цього слова залишається недостатньо з'ясованою, термін *se(m)e(m)* записується двома одноконсонатними ієрогліфами – S29 та G17. В словнику А. Ермана – Г. Грапова про цей термін сказано: “Priestertitel, der gern auch vom obersten “Cherheb” und anderen hochsten Priestern geführt wird (3). Priester beim Totenkult (4), beim Kult des Osiris” [Erman, Grapow 1957, В. IV, S. 119]. Загальноновизнаним є розуміння А. Гардінера, який вважав що *sem* чи *setem*, був жерцем, що належав до вбрання божества чи померлого (a priest who attended to the toilet of a deity or deceased person) [Gardiner 1950, 593]. Одяг в уявленні давніх народів, в тому числі і єгиптян, слугував не лише прикриттям від несприятливих умов навколишнього середовища, він був невід'ємною складовою самої особистості, її зовнішньою оболонкою, зримим символом, через який виражалась і соціальна роль, і етнічна належність особи. Між одягом та його господарем встановлювався магічний взаємозв'язок. Не менш важливим був одяг для статуї божества, облачання в який складало частину повсякденного ритуалу в храмах. Бинти та пелени, в які загортали мумію, також відігравали важливу роль в поховальному ритуалі. Гімн священним покровам знаходиться в Текстах Пірамід, ці ж покрови згадуються в гробницях в переліках пожертв V династії [Павлова 1999, 199]. Турбота про одяг живого Гора, тобто царя, мала величезне значення для стародавніх єгиптян, оскільки одяг символізував владу царя над світом і був однією із його сакральних захисних сфер. Тому особа, яка мала справу з одягом царя, необхідно набувала статусу служи-

теля культу. Ще в документах перших династій фіксуються титули, пов'язані саме з культом живого царя – *s(t)m hwt K^c-Nbtj* – жрець – *ce(те)m* подвір'я (храму) Ка-небті [Jones 2000, II, 887 [3248]]; *s(t)m shmtj* – жрець – *ce(те)m* подвійної корони Верхнього та Нижнього Єгипту [Daressy 1916, 199; Jones 2000, II, 887 [3249]].

Існує низка титулів *s(t)m* різних богів, що зафіксовані в джерелах ще Раннього періоду та Давнього Царства, в тому числі *s(t)m T3t(t)* – жрець – *ce(те)m Iat* [Jones 2000, II, 886 [3242]]; *s(t)m Inpw* – жрець – *ce(те)m* Анубіса [Jones 2000, II, 886 [3243]]; *s(t)m Inpw zhy-ntr hnty-t3-[dsr...]* – жрець – *ce(те)m* Анубіса, того, хто відноситься до шатра бога, ватажка [священної] землі [Jones 2000, II, 886 [3244]]; *s(t)m Inpw zhy-ntr hnty-t3-dsr hwt-ntr* – жрець – *ce(те)m* храму Анубіса, того, хто відноситься до шатра бога, ватажка священної землі [Jones 2000, II, 886 [3245]]; *s(t)m Wpw3wt* – жрець – *ce(те)m* Упуата [Jones 2000, II, 886–887 [3246]]; *s(t)m Nt* – жрець – *ce(те)m* Нейт [Jones 2000, II, 887 [3247]]. Всі ці титули не заперечують можливість розуміння обов'язків цього різновиду жерців як пов'язаних з одягом божества та з ритуалом одягання статуї божества в храмі.

Ще одна точка зору щодо обов'язків жерців *s(t)m* ґрунтується на визнанні того, що головні функції жрецької служби *ce(те)m* полягали в тому, що жрець *s(t)m*, який носив шкіру пантери та локон юності, зображав молодого Гора, сина померлого в церемонії відкриття вуст та в поховальному ритуалі [Jones 2000, II, 885 [3241]; Hannig 2003, 1119 [27711]]. До такого висновку приводить дослідження всієї сукупності матеріалів, які походять від Давнього Царства, оскільки значна частина згадок про *ce(те)miv* походить із заупокійних комплексів царів. Але, як уже вказувалось, ці написи по суті є фіксацією ритуалу сукупно обома способами відтворення – як текстовим, так і методом зображення, а отже, показують коло обов'язків ритуальної ролі *ce(те)m*. А для визначення місця саме посади жерця – *ce(те)m* в системі державних рангів та титулів, потрібно досліджувати саме титулатури чиновників.

Методом для визначення позиції того чи іншого титулу в ранговій системі буде визначення кола інших титулів, які його найчастіше супроводжують. На основі порівняльного аналізу частоти вживання титулів цього виду та поєднання їх із супроводжуваними титулами впливає, що ранг жерця-*ce(те)m* в досліджуваний період належав до вищих рангів. Титули *ce(те)miv*, які наводять

чиновники в своїх титулатурах, нечисленні, і вони дають підстави для того, щоб пов'язувати цю жрецьку службу не тільки із заупокійним культом царя, але і з особою живого царя також. На основі аналізу місця служби жерців – *s(t)m* Давнього Царства випливає, що вони були зайняті виключно в царському культі та культурах богів. Джерела не підтверджують, що жерці – *se(me)mi* служили в заупокійних храмах цариць чи в приватних каплицях, де, їх почали зображати наприкінці VI династії, коли авторитет влади царя почав знижуватись. Тут їх зображали майже виключно як абстрактних персонажів, зайнятих в жрецьких ритуалах. При цьому якщо проаналізувати матеріали, зібрані в процесі підготовки словника А. Ермана – Г. Грапова „Wörterbuch” [Belegstellen 1953, Bd. IV. S. 21], та доповнені Р. Ганнігом [Hannig 2003, 1119 [27711]], з точки зору їх датування, то можна вивести, що на початку доби Давнього Царства, за правління IV династії ця посада надавалась виключно рідко, трохи більше згадок про титули *se(me)miw* в титулатурах чиновників зустрічаються в написах V династії, при цьому варто зауважити, що значна частина цих згадок зафіксована в сценах із заупокійних храмів царів, цей титул набуває певного поширення саме за VI династії.

Вперше титул *se(me)ma* зафіксований в документах, що відносяться до I династії [Lexikon 1982, В. IV. S. 833–836]. Він присутній, зокрема, на Палетці Нармера поряд із титулом *tt(j?)* [Jones 2000, II, 885 [3241]], який можна розглядати як рудиментарний *недостатній* запис титулу *t3tj* „візир”. В монографії П. Каплоні зібрані дані відносно семи осіб, що мали титул *se(me)ma*, згадки про яких відносяться до періоду правління трьох перших династій [Kaplony 1963, S. 449–451, 499–505, 536–537, 631–633, 653, 672; Abb. 98, 105, 108, 115, 190, 191, 241, 324]. Всі вони були особами надзвичайно високого суспільного статусу. Із них двоє мали ще жрецькі титули, це „місцевий князь” князь *ʿnh (hrj-hb(t), mdh-3ms, h3tj-ʿ, irj Nhn, s(t)m, irj P* [Kaplony 1963, S. 449–451, Abb. 324], *Mri-k3 (s(t)m, hm-ntr Nt (?)* [Kaplony 1963, S. 499–505]. Окрім того, в двох випадках *se(me)мама* були царевичі *Nb-k3* [Kaplony 1963, S. 536–537, Abb. 108] та *Kʿj-ʿnbtj* [Kaplony 1963, S. 653], які згодом стали царями [Lexikon 1982. В. IV. S. 833–836]. Ці дані підтверджують думку В. Хелька про те, що спочатку титул *se(me)ма* надавався сину царя, ймовірно, найстаршому, який в майбутньому повинен був зайняти місце батька на престолі, і за своїм

статусом знаходився найближче до царя, будучи посередником між ним та рештою людей, оскільки сам правитель вважався посередником між богами та людьми [Helck 1954, 86].

На відміну від джерел перших трьох династій, за IV династії ця посада практично не фіксується в титулатурах, можна навести лише дві згадки про неї в написах, які датуються IV династією – це візир та син Снофру *K3.(j)-nfr* [British Museum 1961, p. 10, Pl. X; Strudwick 1985, p. 152–153, Nr. 148], або IV–V династіями, – це царевич *Snfrw-snb* [Reisner 1942, 465–471, Pl. 57b]. До періоду кінця IV – початку V династії відноситься гробниця царевича *K3.j-nj-njswt* [J] G2155 [Junker 1934, S. 135–172. Abb. 15, 16; Hölzl 2005, S. 26, Abb. 27, 28, 31; Harpur 1987, p. 270 Nr. 265], в титулатурі якого також фіксується титул *s(t)m* (разом із титулом *hpr šndwt*). Звертає на себе увагу, що всі ці особи були царевичами.

Переважна більшість згадок про жерців *se(me)miv* правління V династії походить із царських храмових комплексів [Hannig 2003, 1119 [27711]; Borchardt 1912–1913, II, Taf. 39, 47, 50, S. 114, 116, 120; Bissing 1905, II, Taf. 1 [1a, b], 3 [7a, c, 9], 10 [23], 12 [32], 13 [33a], 16 [39], 17 [42], 18 [44a, d], 19 [45a, b], 20 [46, 47], 21 [50a, b], 22 [51, 52]; Bissing 1905, III, Taf. 2, Nr. 116; Taf. 3, Nr. 118; Taf. 4, Nr. 132; Taf. 9, Nr. 193, 194; Taf. 22, Nr. 359; Borchardt 1907, 146]. Серед цих матеріалів можна виокремити згадки про конкретних осіб, які мали титул *se(me)ma*. Це *Itj-sn* [Borchardt 1912–1913. S. 89–132, Blt. 19, 47, 50], зображення якого знаходиться в храмі Сагура, а також *Nj-m³t-R^c*, згадка про якого походить з того ж таки храму, і який, імовірно, ідентичний *se(me)mu* – *Nj-m³t-R^c*, із гробниці D. 17 в Саккара [Mariette 1889, 221–224 (Nr. 504)], і йому, крім того, належить статуя Каїрського музею CG 51 [Helck 1954, 35], на якій також згадується титул *s(t)m hpr šndwt*.

До цього ж періоду належить *R^c-wr*, в гробниці якого розташований знаменитий напис про випадок, що мав місце в житті цього чиновника за виконання ним саме служби *se(me)ma* [Hassan 1932, Pl. 18]. Титул *se(me)ma* цього чиновника фіксується не лише в його (авто)-біографії, але і в інших написах його гробниці [Hassan 1932, P. 6, Pl. 2, 18, 28, Fig. 13; Sethe 1932–1933, 232]. Варто зазначити, що сам Раур вважав цей титул найбільшим із своїх титулів, про що свідчить порядок запису його титулів в різних місцях гробничної каплиці. Такої ж думки дотримувались і особи, які були наближені до нього, оскільки його службовці свої титули, які вони вважали

найвизначнішими уже для себе, будували з включенням компоненту „жрець – *ce(me)m* Раур”, наприклад, *K3.j-hr-nswt, hm-k3 s(t) m R^c-wr* (слуга двійника *ce(me)ma* Раура) [Hassan 1936, Fig. 63], *Mrw-k3, imj-r3 pr n s(t)m hrp šndwt* „домоправитель *ce(me)ma* та управителя фартухів (Раура)” [Hassan 1932, Pl. 42.2]. Таким чином, посада *ce(me)ma*, яка надавалась найвищим урядовцям, які мали можливість перебувати в особистому контакті з царем, як і часте зображення *ce(me)miv* в заупокійних царських комплексах засвідчує той факт, що жрець – *ce(me)m* був пов’язаний в першу чергу з особою царя, і, ймовірно, саме його одягом мав опікуватись. Найпоширеніший титул, який виписувався в титулатурах чиновників доби Давнього Царства разом з титулом *ce(me)ma* починаючи з V династії, був „начальник (розпорядник, управитель) фартухів”, або „начальник (царського) одягу” (*hrp šndwt*), або його різновид, „начальник всього (царського) одягу” (*hrp šndwt nbt*) [Jones 2000, II, 885 [3241]; Hannig 2003, 1119–1120 [27713]]. Цей титул часто трактується у значенні „начальник посад”, оскільки „*šnd(w) t*” означав накрохмалений чоловічий „фартух”, який був символом посадовця, і який носили чиновники. Але перше тлумачення цього титулу є більш прийнятним, і на користь його свідчить саме той факт, що він поєднується із посадою *ce(me)ma* та *čamī*.

Варто вказати на той факт, що до епохи IV династії титул *ce(me)ma* зустрічається в титулатурах царевичів та вищих посадовців, за винятком тих, хто був візіром. Від періоду IV–V дійшли відомості про 43 візирів, із них лише в титулатурі одного був присутній цей титул, це згадуваний вище *K3.(j)-nfr*. Тобто, можна говорити про існуючу в той час тенденцію не надавати титул *s(t)m* візірам. За правління VI ситуація кардинально міняється, цей титул стає майже виключною прерогативою титулатури *čamī*. Переважна більшість візирів цього періоду мали титул жерця *ce(me)ma* в своїх титулатурах [Романова 2005, 74]. Це *ḥnḥ-m-ḥ-hr=Zzj* [Capart 1907, Vol. II, pl. VIII–LXIII; Firth, Gunn, 1926, Vol. I., 93–102; Sethe 1932–1933, 201; Badawy 1978, p. 11–57, fig. 41, 45; Strudwick 1985, p. 75, Nr. 30; Kanawati, Hassan 1997, 11–18, 45], *K3-gmnj=Mmj* [Firth, Gunn 1926, Vol. I, p. 105–126; Sethe 1932–1933, 194–196, 211; Strudwick 1985, p. 154, Nr. 151], *Mrrw-k3j=Mrj* [Daressy 1898, 521–574; Firth, Gunn 1926, I, 131–135; Sethe 1932–1933, I, 87–88; Strudwick 1985, p. 100–101, Nr. 68], *Ḥntj-k3=Iḥḥj* [James 1953, p. 9–10; Strudwick 1985, p. 125–126, Nr. 109], *Mḥw* [Strudwick 1985,

p. 101–102, Nr. 69; Altenmüller 1998, 1–62], *Mrj-Ttj* [Daressy 1898, 561–574; Strudwick 1985, *p.* 97, Nr. 63; Kanawati, Abder-Raziq 2005, Pl. 16b, 20, 21, 23b, 27b], *Tntj* [Mariette 1889, 148–149; Strudwick 1985, *p.* 159–160, Nr. 158], *Zzj* [Mariette 1889, 420; Strudwick 1985, *p.* 128–129, Nr. 114], *D^cw* [Borchardt 1937–1964, 111–112; Sethe 1932–1933, 117, 280], *Ttj* [Jéquier 1940, *p.* 67–76, figs. 70–74; Strudwick 1985, *p.* 157, Nr. 156], *R^c-wr* [El-Fikey 1980, *p.* 11, Pl. 5; Strudwick 1985, *p.* 115, Nr. 93], *Ttw* [Firth, Gunn 1926, Vol. I, *p.* 151–156, Vol. II, pl. 61; Strudwick 1985, *p.* 160–161, Nr. 160], *Mrj-R^c-mrj-^cnh-Pth = Pth-špss = Impj* [Jéquier 1938, pl. 48; Strudwick 1985, *p.* 96–97, Nr. 62], *H^c-b3w-Hnmw* [Jéquier 1940, *p.* 62–67; Strudwick 1985, *p.* 121–122, Nr. 102], *S3bw-Pth = Ibbj* [Strudwick, *p.* 130–131, nr. 117], *Hb-sd-Nfr-k3-R^c (Hb-sd-n-Nfr-k3-R^c)* [Jéquier 1940, 56–62; Strudwick 1985, *p.* 103, Nr. 72]. Така кількість титулатур візирів, в яких трапляється цей титул, показує, що в цей період він, очевидно, перетворюється на фікцію, на супроводжуючий титул титулатури *chmi*.

Цей титул також присутній в титулатурах ряду вищих посадовців з Абідосу, пов'язаних із царицями Абідоської сім'ї, зокрема у *Iww*, який зображений на стелі цариці *^cnh-s-nj-Ppjj* Cairo CG 1439 [Borchardt 1937–1964, I, P. 121, Tf. 31], та посадовців, які мали титули візира, хоча в реальності обов'язки першого чиновника країни не виконували, їх юрисдикція обмежувалась Абідосом, та, ймовірно, деякими іншими номами Верхнього Єгипту, це *Idw* Cairo CG 1577 [Borchardt 1937–1964, II, P. 58, Taf. 76], *Ppjj-nht* Cairo CG 1573 [Borchardt 1937–1964, II, S. 52, Tf. 75], або начальника Верхнього Єгипту – *Wnj* Cairo CG 1574 [Borchardt 1937–1964, II, S. 54; Tf. 75]. Окремі правителі провінцій наприкінці Давнього Царства також наводили цей титул серед своїх титулів, зокрема *Ppjj-^cnh hrj-ib = Nfr-k3.j* [Blackman, Litt 1924, *p.* 1–3, Pl. 4.A; Sethe 1932–1933, 221–224], який також мав титул провінційного *chmi* [Strudwick 1985, 303].

Титул *s(t)m* згадується також на пам'ятках декількох осіб, які не мали титулів *chmi*, але були великими посадовцями, зокрема *Nj-k3w-Pth = Impy* [Schäfer 1901, 72], архітектор *Mrj-r^c-mrj-^cnh-Pth = Nhbw* BMFA 13.4339a [Fischer 1963, Pl. 3], одна особа із оточення візира Мерерука *Mrw* [Drioton 1943, P. 507–8] та два верховні жерці Геліополя *Sbky* [Daressy 1916, 198] та *M3rw* [Daressy 1916, 199].

Таким чином, аналіз титулатур періоду Давнього Царства змушує до висновку, що в адміністративній системі даного періоду од-

ночасно міг бути лише один чиновник, який виконував обов'язки *се(те)ма*, ця посада належить до найвищих держаних посад і коло її обов'язків було пов'язане з палацовими церемоніями, які супроводжували кожен рух обоженого правителя. В зв'язку із загальною тенденцією девальвації значення адміністративних рангів, яка спостерігається в джерелах за правління VI династії, титул *се(те)ма* також втрачає своє значення жерця, який має безпосередній контакт з обожненим правителем Єгипту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Большаков А. О. **Человек и его Двойник. Изобразительность и мировоззрение в Египте Старого царства.** СПб., 2001.

Павлова О. И. Жертвенный ритуал в текстах пирамиды Унаса // **Древний Египет: язык, сознание, культура.** По материалам египтологической конференции (12–13 марта 1998 г). М. 1999. С. 184–210.

Романова Е. А. Титул жреца-херихеба в текстах Древнего Царства: возможные интерпретации // **“Істину встановлює суд історії.” Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка.** Том 2. Наукові праці. Київ, 2004. С. 471–481.

Романова О. О. Жрецькі титули в титулатурах візирів доби Давнього Царства. // **“Східний світ”.** 2005. № 2. С. 71–81.

Altenmüller H. **Das Wanddarstellungen im Grab des Mehu in Saqqara.** Mit Photographien von D. Johannes. Mainz am Rein, 1998.

Badawy A. **The tomb of Nyhetep-Ptah at Giza and the tomb of ‘Anhm’ahor at Saqqara.** Berkely – Los Angeles – London, 1978.

Baer K. **Rank and Title in the Old Kingdom. The Structure of the Egyptian Administration in the Fifth and Sixth Dynasties.** Chicago, 1960.

Bissing F. W. **Das Re-Heiligtum des Königs Ne-Woser-Re (Rathures).** Bd. II–III. Berlin, 1905.

Blackman A. M., Litt D. **The Rock Tombs of Meir. Part IV. The tomb-chapel of Pepi-‘onkh the Middle son of Sebkhotpe and Pekhernefert (D № 2).** London, 1924.

Borchardt L. **Denkmäler des Alten Reiches.** I–II. Berlin, 1937–1964.

Borchardt L. **Das Grabdenkmal des Königs Nefer-ir-ke-Re’.**

B. I-II. – Leipzig, 1909.

Borchardt L. Das Grabdenkmal des Königs Ne-user-rê. Leipzig, 1907. *Borchardt L. Das Grabdenkmal des Königs Sa'hu-Re'.*

B. I-II. Leipzig, 1912–1913.

British Museum Hieroglyphic Texts from the Egyptian Stelae, etc. Part I. / Ed. By T. G. H. James, second edition, London, 1961.

Capart J. Une rue de tombeaux à Saqqarah. Description de trois monuments funéraires de l'Ancien Empire égyptien. Vol. I-II. Vol. I. Texte; II. Planches. Bruxelles, 1907.

Daressy G. Le mastaba de Mera. Le Caire, 1898.

Daressy G. La nécropole de grands prêtres d'Héliopolis sous l'Ancien Empire. I. Inscriptions. // *ASAE* 16, 1916, P. 193–212.

Drioton E. Description sommaire des chapelles funéraires de la VIe dynastie récemment découvertes derrière le mastaba de Mérouka à Saqqarah. // *ASAE* 43, 1943, P. 487-514 .

Erman A., Grapow H. Wörterbuch der Aegyptischen Sprache. B. IV. Berlin, 1957.

El-Fikey S. The Tomb of the vizier Re-wer at Saqqara. Warminster, 1980.

Firth C. M., Gunn B. Excavations at Saqqara (1920-1925). Teti Pyramid Cemeteries. Vol. I-II. Le Caire, 1926.

Fisher H. G. Varia Aegyptiaca // *Journal of the American Research Centre of Egypt*, Boston 2 (1963), 17–51, 25 fig., frontispiece, 7 plates.

Gardiner A. Egyptian Grammar. Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs. Second edition. Oxford-London, 1950.

Hannig R. Ägyptisches Wörterbuch I. Alten Reich und Erste Zwischenzeit. Hannig –Lexica-4. Mainz am Rhein, 2003.

Harpur Y. Decoration in Egyptian Tombs of the Old Kingdom. Studies in Orientation and Scene Content. London-New York, 1987.

Hassan S. Excavations at Gîza. I. (1929–1930). With the collaboration of Foad Boghdady. Oxford, 1932.

Hassan S. Excavations at Gîza. II.(1930–1931). With the collaboration of Abdelsalam Abdelsalam. Cairo, 1936.

Helck W. Untersuchungen zu den Beamtentiteln des Ägyptischen Alten Reiches. Glückstadt – Hamburg– New York, 1954.

Hölzl R. Die Kultkammer des Ka-ni-nisut im Kunsthistorischen Museum Wien. Wien, 2005.

James T. G. H. The Mastaba of Khentika called Ikhekhi.

London, 1953.

Jéquier G. Le monument funéraire de Pepi II. Tome II. Le temple. Le Caire, 1938.

Jéquier G. Le monument funéraire de Pepi II. Tome III. Les approches du temple. Le Caire, 1940.

Jones D. An Index of Ancient Egyptian Titles, Ephithets and Phrases of the Old Kingdom. Vol. I–II. Oxford 2000.

Junker H. Gîza II. Bericht über die von der Akademie der Wissenschaften in Wien auf gemeinsame Kosten mit Dr. Wilhelm Pelizaeus unternommenen Grabungen auf dem Friedhof des Alten Reiches bei den Pyramiden von Gîza. Wien – Leipzig, 1934.

Kanawati N. Governmental reforms in Old Kingdom Egypt. Warminster, 1980.

Kanawati N. The Egyptian Administration in the Old Kingdom. Evidence on its Economic Decline. Warminster, 1977.

Kanawati N., Abder-Raziq M. Mereruka and His Family: The Tomb of Meryteti. Pl. 1. Sydney, 2005.

Kanawati N., Hassan A. The Teti Cemetery at Saqqara. Vol. II. The Tomb of Ankhmahor. – The Australian Center for Egyptology: Reports 9. Warminster, 1997.

Kaplony P. Die Inschriften der ägyptischen Frühzeit. Bd. I–III. Wiesbaden, 1963.

Lexikon der Ägyptologie / Begründet von W. Helk und E. Otto. Herausgegeben von W. Helk und W. Westerdorf. (L Ä) – B. IV. – Wiesbaden, 1982. S. 833–836.

Mariette A. Les Mastabas de l’Ancien Empire. Paris. 1889.

Quibell J. E. Excavations at Saqqara. III. (1907-1908). Le Caire, 1909.

Reisner G. A. A History of the Gîza Necropolis. Vol. I. Cambridge – Harvard – Oxford – London, 1942.

Sethe K. Urkunden des Alten Reichs. B. I–IV. – Leipzig, 1932–1933.

Schäfer H. Ägyptische Inschriften aus den königlichen Museen zu Berlin. I. Inschriften der Ältesten Zeit und des Alten Reichs. Leipzig, 1901.

Strudwick N. The Administration of Egypt in the Old Kingdom. The Highest Titles and their Holders. London, 1985.

Wörterbuch der Aegyptischen Sprache. Hersg. A. Erman, H. Grapow. **Die Belegstellen.** Bd. IV. Berlin, 1953.